

Rondom de ruimte van het begin

Een etnografische studie naar de vorming van nieuwe geloofsgemeenschappen met nooit- en ooit-kerkelijken binnen de pioniersbeweging van de Protestantse Kerk in Nederland

Marinka Verburg-Janssen

Eburon
Utrecht 2024

Colofon:

ISBN 978 94 6301 489 2

Uitgeverij Eburon
info@eburon.nl / www.eburon.nl

Omslagontwerp: Nadine van Hierden

© 2024 Marinka Verburg-Janssen

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de rechthebbende.

Deze publicatie is (onder andere) mede mogelijk gemaakt door:

De Vrijzinnige Fondsen

J.E. Jurriaanse®

INHOUD

1. INLEIDING.....	11
1.1. Context.....	14
1.2. Aanleiding en onderzoeksvraag.....	17
1.3. Pioniersbeweging van de Protestantse Kerk in Nederland	17
1.4. Dynamiek van christelijke geloofsgemeenschapsvorming.....	20
1.4.1. Geloofsgemeenschapsvorming.....	22
1.4.2. Geloofsgemeenschap	22
1.4.3. Gemeenschap.....	25
1.5. Doelstelling, deelvragen en leeswijzer.....	28
2. METHODOLOGIE EN METHODEN	31
2.1. Methodologie: etnografie.....	32
2.1.1. Wat is etnografie?	32
2.1.2. Vooronderstellingen in etnografisch onderzoek.....	33
2.1.3. Validiteit en betrouwbaarheid	35
2.2. Beschrijving van het onderzoeksproces.....	36
2.3. Selectie van veldwerklocaties	42
2.4. Methoden	44
2.4.1. Focusgroepen	44
2.4.2. Analyse van documenten en websites	45
2.4.3. Observeren	45
2.4.4. Interviewen.....	50
2.5. Gestructureerde analyse.....	55
2.6. Het schrijven van een etnografie	57
2.7. Onderzoeksethiek.....	59
2.8. Reflectie op de persoon van de onderzoeker	62
2.9. Reflectie op de rol van de klankbordgroep.....	67

3.	<i>(N)OOIT-KERKELIJKEN</i>	69
3.1.	Religieuze betrokkenheid	69
3.2.	Hoeveel rand- en (n)ooit-kerkelijken zijn er?	72
3.3.	Door wie, hoe, wanneer en waarom wordt de kerk verlaten?	73
3.4.	Religieuze betrokkenheid van niet-kerkelijken	75
	3.4.1. <i>De niet-gelovigen</i>	76
	3.4.2. <i>Levensbeschouwelijken die zichzelf als niet-kerkelijk beschouwen</i>	77
3.5.	Resumé	82
4.	<i>CHRISTELIJKE GELOOFSGEMEENSCHAPSVORMING</i>	85
4.1.	Geloofsgemeenschapsvorming door de eeuwen heen.....	86
	4.1.1. <i>De eerste christelijke gemeenten</i>	86
	4.1.2. <i>Geloofsgemeenschapsvorming in Europa in de vierde tot achtste eeuw</i>	89
	4.1.3. <i>Geloofsgemeenschapsvorming in de negentiende en twintigste eeuw</i>	90
	4.1.4. <i>Geloofsgemeenschapsvorming in Nederland in de afgelopen decennia</i>	91
4.2.	Evaluatie van de literatuur over christelijke geloofsgemeenschap.....	95
	4.2.1. <i>Ongelijke machtsverhoudingen</i>	95
	4.2.2. <i>Weinig aandacht voor het vormingsproces van gemeenschappen</i>	101
	4.2.3. <i>Weinig aandacht voor de rol van (n)ooit-kerkelijken</i>	103
4.3.	Resumé	106
5.	<i>PIONIEREN IN DE PROTESTANTSE KERK</i>	107
5.1.	Het ontstaan van de pioniersbeweging en het LTP	107
5.2.	Na het synodebesluit van november 2012.....	111
	5.2.1. <i>Ontwerpen van een raamwerk</i>	118
	5.2.2. <i>Publiceren en presenteren over pionieren in de Protestantse Kerk</i>	123
	5.2.3. <i>Includeren van nieuwe pioniersplekken</i>	126
	5.2.4. <i>Een toekomst voor pioniersplekken binnen de Protestantse Kerk</i>	128
	5.2.5. <i>Opleiding voor pioniers inrichtingen</i>	130
	5.2.6. <i>Leeropbrengsten van pioniersbeweging in beeld (laten) brengen</i>	135
	5.2.7. <i>Vernieuwing binnen de Protestantse Kerk stimuleren</i>	139

5.2.8. <i>Samenwerken met andere organisaties</i>	143
5.2.9. <i>Omgaan met ontwikkelingen binnen de dienstenorganisatie</i>	143
5.3. Geloofsgemeenschapsvorming en het Landelijk Team Pionieren	144
6. KOMT EEN ONDERZOEKER BIJ DE PIONIERSPLEK	151
6.1. Een verhaal over pioniersplek WantMore	152
6.1.1. <i>Storytelling</i>	152
6.1.2. <i>Broedplaats-voor-visioenen</i>	156
6.1.3. <i>Cursus Zinvol-leven-voor-beginners</i>	158
6.1.4. <i>Kampeerretraite</i>	159
6.2. Een verhaal over pioniersplek De Oever	160
6.2.1. <i>Een dienst</i>	160
6.2.2. <i>Een avond bij ontmoetingskring Juda</i>	164
6.2.3. <i>Koffie-creatief-ochtend</i>	167
6.3. Resumé	169
7. TUSSENTIJDSE CONCLUSIES	175
7.1. Samenbrengen van de conclusies van voorgaande hoofdstukken	175
7.2. Literatuurbespreking na samengebrachte conclusies	177
7.3. Consequenties voor de opbouw van het vervolg	181
8. GEMEENSCHAP-IN-ONTWERP	183
8.1. Pioniersplek WantMore	184
8.2. Pioniersplek De Oever	190
8.3. Resumé	196
9. DE VOORFASES VAN (N)OOIT-KERKELIJKEN	199
9.1. WantMore	200
9.1.1. <i>Hoe raken mensen betrokken bij de pioniersplek</i>	200
9.1.2. <i>De rol van sociale verbanden en relaties met andere mensen</i>	202
9.1.3. <i>Verlangens en verwachtingen ten aanzien van de pioniersplek</i>	208

9.1.4. Percepties van (geloofs)gemeenschap	212
9.2. De Oever	214
9.2.1. Hoe raken deelnemers betrokken bij de pioniersplek?.....	214
9.2.2. De rol van sociale verbanden en relaties met andere mensen	216
9.2.3. Verlangens en verwachtingen ten aanzien van de pioniersplek	221
9.2.4. Percepties van (geloofs)gemeenschap	223
9.3. Typologie	223
9.4. Resumé	228
10. NET NA BINNENKOMST.....	231
10.1. WantMore	232
10.1.1. De ruimte en de opbouw van het programma.....	232
10.1.2. Reflecties van deelnemers op het aanbod	236
10.1.3. Ervaren deelnemers een gemeenschap?	238
10.2. De Oever	240
10.2.1. De ruimte en de opbouw van het programma.....	240
10.2.2. Reflecties van deelnemers op de sfeer	242
10.2.3. Ervaren deelnemers een gemeenschap?	243
10.3. Publieke en amicale familiariteit	244
10.4. Resumé	249
11. PIONIERS: DOOR DE WOL GEVERFD	253
11.1. Pionier Paul.....	253
11.2. Pionier Claire	256
11.3. Pionier Willem	258
11.4. Resumé	261
12. CONCLUSIES.....	263
12.1. Startpositie	263
12.2. Beschrijving van het onderzoeksproces.....	265
12.3. Conclusies literatuurstudie	266

12.4. Eerste conclusies na intensieve participatieve observaties	268
12.5. De dynamiek rondom de voorfase nader geanalyseerd	271
12.6. Beantwoording hoofdvraag.....	276
12.6.1. Dynamiek van geloofsgemeenschapsvorming in de pioniersbeweging	276
12.6.2. De bevindingen in een breder perspectief geplaatst	283
12.7. Reflecties op methoden en aanbevelingen voor vervolgonderzoek..	286
<i>DANKWOORD</i>	289
<i>ENGLISH SUMMARY</i>	293
<i>LITERATUURLIJST</i>	303
<i>BIJLAGEN</i>	325
<i>Bijlage A - Observatieschema</i>	325
<i>Bijlage B - Topiclist interviews deelnemers</i>	329
<i>Bijlage C - Informed consent-formulier – (versie voor individu)</i>	333
<i>Bijlage D - Format portret naar aanleiding van interview met deelnemer</i>	337
<i>Bijlage E - Plan van aanpak veldwerk pioniersplekken</i>	339
<i>Bijlage F - Overzicht en beschrijving activiteiten pioniersplekken</i>	349
<i>Bijlage G - Lijst en beschrijving van niet-publieke bronnen</i>	359
<i>CURRICULUM VITAE</i>	369

1. INLEIDING

Gemeenschap en geloof horen onlosmakelijk bij elkaar. Deze stelling wordt door menig theoloog verdedigd (Berkhof, 2013; Dijkstra & Stoppels, 2017, p. 78; Paas, 2015, p. 208).¹ Dijkstra en Stoppels stellen zelfs dat er vermoedelijk geen theologen zijn die het hiermee oneens zijn (2017, p. 78). Omdat God in zijn wezen relationeel is, zullen zij die in hem geloven dat ook moeten zijn (Volf, 1998). Zij zullen samen een geloofsgemeenschap moeten vormen.

Verschillende theologen denken echter wel verschillend over de rol van de gemeenschap. De Jonge (2022, pp. 35-36) laat zien dat de geloofsgemeenschap in verschillende heilsopvattingen, dat wil zeggen “opvattingen over hoe het leven in al zijn volheid gevonden en geleefd kan worden” (Stoppels, 2019a, p. 9), een verschillende rol speelt. De rol van de gemeenschap in deze opvattingen wordt bepaald door het belang dat gehecht wordt aan een al dan niet persoonlijke relatie tussen God en mens, en de rol die redding in deze relatie speelt. De Jonge onderscheidt in haar proefschrift drie verschillende rollen voor de gemeenschap. Allereerst onderscheidt ze de klassieke rooms-katholieke en orthodoxe benaderingen waarin de heilbrengende relatie tussen God en mens primair verloopt via het deel uitmaken van de gemeenschap van de Kerk. Hiernaast onderscheidt ze een heilsopvatting waarin de gemeenschap gezien wordt als een belangrijke brug naar individueel heil. Ten slotte onderscheidt ze een heilsopvatting waarin het persoonlijk, individueel, belijden van Jezus als Heer essentieel is. Het stichten van gemeenschappen is dan met name pragmatisch en functionalistisch van belang.

Ook in het theologisch denken waarin heilsopvattingen niet centraal staan, wordt gereflecteerd op de rol van de geloofsgemeenschap. In een geloofsgemeenschap houden mensen elkaar “erbij” (De Roest, 2005, p. 39). Om onder andere deze reden kiest Berkhof ervoor om in zijn dogmatisch handboek de kerk (als gemeenschap en als instituut) voorafgaand aan het individu te bespreken. Individueel, persoonlijk geloof komt volgens hem in de regel voort uit contacten met anderen in bijvoorbeeld de opvoeding, de verkondiging en de zending (Berkhof, 2013, p. 337). Vanuit een theologisch perspectief is het bestaan van geloofsgemeenschappen dan ook onontbeerlijk.

Ook vanuit een maatschappelijk perspectief vindt men het wenselijk dat er geloofsgemeenschappen bestaan. Ook niet-theologen zijn ervan overtuigd dat geloven moeilijk vol te houden is zonder gemeenschap (De Hart & Van Houwelingen, 2018, p. 10). Religieuze gemeenschappen zijn belangrijk voor de ontwikkeling van burgerlijke vaardigheden, democratische houdingen, prosociale waarden en maatschappelijke deelname (De Hart, 2011, p. 206). Keer op keer blijkt uit onderzoek dat mensen die horen bij een geloofsgemeenschap meer dan alle andere mensen in de samenleving,

---

¹ Er worden uitspraken gedaan als “Geloof veronderstelt gemeenschap” (Berkhof, 2013, p. 337), “Relationaliteit is fundamenteel voor het verstaan van wie God is” (Paas, 2015, p. 208) en Dijkstra en Stoppels (2017, p. 78) noemen gemeenschap “onopgeefbaar”.

vrijwilligerswerk doen (O.a. Ammerman 2014, p. 297; Becker & Dhingra, 2001; Brown & Brown 2003; Campbell & Yonish; De Hart & Dekker, 2005; Dekker & De Hart, 2006; Ruiters & De Graaf, 2006; Schwadel, 2005; Verba et al., 1995; Weithman, 2002; 2003; Wuthnow, 2004). Verbondenheid met anderen blijkt, naast betrokkenheid op spiritualiteit of religie, bij te dragen aan een grotere maatschappelijke betrokkenheid (De Hart, 2011, p. 214).²

De Nederlandse overheid spoort mensen al jaren aan om deel te nemen aan de maatschappij. Dit is zichtbaar in het feit dat zij propageert dat mensen zoveel mogelijk op eigen benen moeten staan. De overheid maakt duidelijk dat wanneer mensen niet (meer) voor zichzelf kunnen zorgen zij zoveel mogelijk ondersteund moeten worden door mensen in hun nabije omgeving. De aanwezigheid van mensen in de nabije omgeving die deze rol op zich kunnen nemen is echter allerminst vanzelfsprekend (Turnhout et al., 2016; Versantvoort, 2019). Keer op keer wordt in onderzoeksrapporten benadrukt dat het faciliteren van sociaal contact van belang is, juist nu scheidslijnen zich scherper aftekenen en eenzaamheid een steeds groter wordend probleem is (Bussemaker et al., 2022; Engbersen & Jansen, 2021; Raad voor de leefomgeving en infrastructuur [RLI], 2020). Geloofsgemeenschappen hebben vaak bijgedragen aan het oplossen van eenzaamheid en zorgvragen. Zij functioneerden voor velen als vangnet. Geloofsgemeenschappen horend bij kerken en kloostergemeenschappen stonden meermaals aan de wieg van opvangplekken voor zieken, armen en eenzamen (Kennedy, 2010, p. 7).

Hoewel het bestaan van geloofsgemeenschappen dus gezien kan worden als maatschappelijk en theologisch relevant en wenselijk, is het niet vanzelfsprekend dat geloofsgemeenschappen blijven bestaan op de manier waarop we ze nu kennen. In veel publicaties wordt aangegeven dat het aantal mensen dat zichzelf als betrokkene bij een geloofsgemeenschap ziet, dalende is. In verschillende bronnen wordt bovendien aangegeven dat het aantal kerkgebouwen dat niet langer door een religieuze geloofsgemeenschap gebruikt wordt groeit (Bisseling et al., 2011, p. 14; Kaski, 2023; Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed [RCE], 2012; 2019).³ Ook is het aannemelijk dat zowel het aantal

---

² Uit het proefschrift van Berghuijs (2014) blijkt overigens, dat ook het bezig zijn met zinvraagstukken en spiritualiteit alleen (dus zonder (een ervaren) verbondenheid met een geloofsgemeenschap) voorspeller is van betrokkenheid op aspecten buiten het zelf. Kerkmensen zijn echter vaak sociaal betrokken, terwijl spiritueel geïnteresseerden vaker betrokken zijn op bijvoorbeeld milieuorganisaties.

³ Volgens Bisseling et al. (2011, p. 14) bezit de Protestantse Kerk in Nederland in 2005 en 2009, 2877 respectievelijk 2638 kerkgebouwen. In de nota *Een Protestantse visie op het kerkgebouw* die in 2009 is verschenen, wordt echter uitgegaan van 2319 protestantse kerkgebouwen (Protestantse Kerk in Nederland, 2009, voetnoot 2 op p. 7). In een mailwisseling is duidelijk geworden dat de Protestantse Kerk niet (nauwkeurig) bijhoudt hoeveel kerkgebouwen zij in haar bezit heeft (Bolwijn, R., persoonlijke communicatie, 28 februari 2023). In de Statistische Jaarbrief van 2017 wordt verslag gedaan van de meest adequate inventarisatie van het aantal kerkgebouwen die heeft plaatsgevonden. Hierin wordt aangegeven dat er in 2017 2217 kerkgebouwen in eigendom waren van de Protestantse Kerk (Dienstencentrum Protestantse Kerk, 2017, p. 10). In het rapport

rooms-katholieke als protestantse autochtone geloofsgemeenschappen afneemt. Cijfers die dit aannemelijk maken worden bijvoorbeeld gepubliceerd op de website van het Kaski. In 2012 telde het Kaski 981 parochies, terwijl er in 2021 nog 641 parochies geteld zijn. Omdat het aantal parochies vanwege fusievorming sterk daalt is het aannemelijk dat ook het aantal rooms-katholieke geloofsgemeenschappen daalt, maar omdat er onder één parochie verschillende geloofsgemeenschappen kunnen vallen (en dat tegenwoordig zelfs gebruikelijk is) is dit niet met zekerheid te stellen. Het Kaski telt het aantal geloofsgemeenschappen binnen de nieuwe parochies niet (Kregting, J., persoonlijke communicatie, 11 oktober 2023). Er zijn geen publiek toegankelijke cijfers beschikbaar over het aantal geloofsgemeenschappen dat onderdeel uitmaakt van de Protestantse Kerk in Nederland⁴. In een mailwisseling heeft de Protestantse Kerk laten weten dat het aantal geloofsgemeenschappen binnen haar gelederen tussen 2012 en 2021 is afgenomen van 2503 gemeenschappen naar 1886 gemeenschappen (Bolwijn, R., persoonlijke communicatie, 27 januari 2022). Naast geloofsgemeenschappen met een protestantse of (rooms-)katholieke identiteit zijn er nog andere geloofsgemeenschappen. Er zijn bijvoorbeeld ook migranten-geloofsgemeenschappen aanwezig in Nederland. De Hart en Van Houwelingen (2018, p. 101) stellen dat het onduidelijk is hoeveel migrantengeloofsgemeenschappen er zijn. Ze beschrijven dat schattingen erg uiteenlopen. De Hart en Van Houwelingen beschrijven dat ruim vijftien jaar geleden geschat werd dat er tussen de 930 en 1200 migrantengemeenschappen waren en dat er vanuit gegaan kan worden dat het aantal christenmigranten in Nederland sindsdien aanzienlijk is gestegen (De Hart & Houwelingen, 2018, p. 101; p. 113).

In dit eerste hoofdstuk wordt in paragraaf 1.1. ingegaan op de maatschappelijke context waarin de veranderende positie van geloofsgemeenschappen gestalte krijgt. De daaropvolgende paragraaf (1.2.) introduceert de aanleiding en de centrale vraag van dit onderzoek. Vervolgens wordt (in de paragrafen 1.3 en 1.4) ingegaan op de centrale concepten in die vraag. In paragraaf 1.5. komen de deelvragen aan bod en wordt een leeswijzer voor dit boek gegeven. In hoofdstuk twee is er uitgebreide aandacht voor de wijze waarop dit onderzoek is uitgevoerd.

Speelruimte gezocht: Protestantse visie op kerkgebouwen dat in 2021 is verschenen, wordt aangegeven dat de Protestantse Kerk op 1 januari 2020 nog 2150 gebouwen in eigendom had. Door het Kaski (volgens de eigen website hét expertisecentrum over religie en samenleving en onderdeel van de Faculteit der Filosofie, Theologie en Religiewetenschappen van de Radboud Universiteit) wordt nauwkeurig en gestructureerd het aantal kerkgebouwen van de Rooms-Katholieke Kerk in Nederland geteld. Volgens de gegevens op de website waren er in 2005, 2009, 2017 en 2020 respectievelijk 1740, 1647, 1464 en 1333 kerkgebouwen in het bezit van de Rooms-Katholieke Kerk.

⁴ Protestantse Kerk in Nederland is de formele naam van het grootste protestantse kerkgenootschap in Nederland dat in dit proefschrift een centrale rol speelt. In het vervolg van dit proefschrift zal dit kerkgenootschap op de meeste plekken worden aangeduid met 'Protestantse Kerk'. Zowel wanneer de term 'Protestantse Kerk in Nederland' als wanneer de term 'Protestantse Kerk' gebruikt wordt, wordt geduid op dit grootste protestantse kerkgenootschap in Nederland. Met name in hoofdstuk vijf wordt nader ingegaan op dit kerkgenootschap.

1.1. Context

Wanneer gezocht wordt naar verklaringen voor de veranderende positie van geloofsgemeenschappen in onze samenleving, wordt vaak de secularisatiethese geponeerd. Het hart van deze door Berger (1967), Wilson (1966) en Martin (1969) uitgewerkte thesise wordt gevormd door de stelling dat er een nauwe band bestaat tussen modernisering en de afname van religie (Van de Donk & Plum, 2006, p. 27). De these wordt momenteel nog maar door weinigen geheel onderschreven. Steve Bruce is één van de weinige die de theorie nog fanatiek verdedigt (Bruce, 2011). De meeste auteurs geven aan dat modernisering wel van invloed is op het religieuze landschap, maar dat het niet evident is dat religie afneemt (Becker et al., 1997; Berger, 2013). Veelal wordt betoogd dat religie transformeert, maar niet per se afneemt (Borgman, 2006; Gabriel, 1996, p. 35; Luckmann, 1967; Sengers, 2005). Ook is een direct causaal verband moeilijk aan te tonen.

Naast de mogelijke transformatie van religie, vinden ook andere veranderingen plaats in de samenleving. Ook de verbindingspatronen tussen mensen veranderen. Door individualisering en subjectivering verbinden mensen zich minder vanzelfsprekend aan bepaalde verbanden (Haspels, 1999, p. 16). Door ontwikkelingen als informatisering, informalisering en internationalisering verandert bovendien de wijze waarop mensen zich aan elkaar verbinden (Harwig, 2018; Schnabel, 2000).

De term ‘individualisering’ wordt in de literatuur gebruikt om te beschrijven dat de verhoudingen tussen het individu en zijn omgeving en de daarin heersende opvattingen en waarden veranderen. Vaak wordt de term gebruikt om aan te geven dat het individu onafhankelijker van zijn omgeving kiest wat hij vindt of doet (Bernts et al., 2007, p. 181; De Beer, 2004, p. 19; Van de Lagemaat, 2013, p. 120; Wuthnow, 1991, p. 12). Schnabel vraagt zich af of mensen écht onafhankelijker zijn dan vroeger of dat alleen de aard van de afhankelijkheidsrelatie verandert. De afhankelijkheidsrelatie wordt, aldus Schnabel, wellicht functioneler, anoniemer en partiëler. Hierdoor hebben mensen, in sommige gevallen, meer keuzevrijheid en kunnen zij kiezen van wie of wat en (soms) voor hoe lang men afhankelijk is (Schnabel, 2000, p. 22; Schnabel, 2004, p. 28).

Processen van individualisering zijn in gang gezet doordat de omgeving waartoe een individu zich moet of kan verhouden verandert. Lange tijd is de verhouding tussen een individu en zijn omgeving bepaald door iemands geboorteplek. Door beperkte mobiliteit en de afwezigheid van internet bepaalde de geboorteplaats waar iemand zijn of haar leven leidde en welke overtuigingen en gedragingen voor iemand ‘normaal’ waren. Tegenwoordig is de kans groot dat mensen, of ze nu willen of niet, bewust moeten kiezen of ze zich voegen in een bestaande (sociale) omgeving of institutie. Door sociale media, ontwikkelingen van schaalvergroting, rationalisering en internationalisering (Bruce, 2011, pp. 24-56; Vermeer, 2013, p. 371) is het moeilijk geworden om heel geïsoleerd te leven.⁵ Via het internet kunnen mensen kennis nemen van de hele

---

⁵ Het proefschrift van De Bruin-Wassinkmaat (2021) laat zien dat er bepaalde religieuze groepen, zoals in reformatorische kringen, zijn die nog wel in hoge mate in een geïsoleerde bubbel leven.

wereld. Hierdoor maakt men gemakkelijker dan vroeger kennis met de denkbeelden en gedragingen van mensen met wie men eerder nooit contact kon hebben. Wanneer mensen een keur aan opvattingen en gedragingen hebben leren kennen is de kans groter dat zij hun eigen wijze van doen en denken relativëren. De culturele dampkring waarin mensen zich bevinden verandert hierdoor.

De maatschappelijke druk of verwachting om religieus te zijn is over het algemeen vele malen kleiner dan vroeger (Bruce 2011, p. 34; Vermeer, 2013, p. 372). Bovendien is er sprake van modularisering (Bernts et al., 2007, p. 179; De Hart, 2011, p. 56), dat wil zeggen: mensen kiezen meer en meer hun eigen overtuigingspakket en gedragspatronen (Beck & Beck-Gernsheim, 2001). Mensen hebben de vrijheid om te kiezen om zich in een bepaalde subcultuur te voegen. Bovendien is het steeds breder geaccepteerd om slechts delen van een waardensysteem over te nemen. Omdat mensen zich steeds vaker slechts delen van systemen toe-eigenen is er sprake van deïnstitutionalisering (een verzwakking van de binding tussen individuen en (traditionele) instituten als kerk, gezin etc.) (Felling, 2000). Omdat de waarde van traditionele opvattingen voor veel mensen afneemt, wordt de verbinding tussen mensen en tradities minder sterk of zelfs verbroken (De Beer, 2004, p. 19; Felling, 2000).

Individualisering hangt nauw samen met de ontwikkeling van subjectivering die waar te nemen is in de samenleving. Subjectivering duidt op de groeiende aandacht voor, en de toenemende mogelijkheden van, de menselijke subjectiviteit (Roeland, 2008, p. 116). Doordat patronen van gedrag, identiteiten, denkbeelden en relaties niet langer vanzelfsprekend ingebed zijn in een sociale en institutionele sfeer en dus niet als gegeven gelden, is het mogelijk om als individu meer en meer zelf te bepalen hoe te handelen, denken en beslissen. Op deze wijze ontwikkelen individuen een eigen lifestyle, identiteit en wereldbeeld. Het subject, het individu, bepaalt daarbij in steeds grotere mate zelf wie of wat hij/zij gezag toeschrijft. Mensen hebben de indruk zelf te bepalen wie of wat zij invloed laten hebben op het eigen denken, handelen en beslissen. De bekleding met gezag en ook de kleding van het gezag roepen niet meer automatisch respect op; het respect moet verdiend worden (Schnabel, 2000, p. 23). Deze ontwikkeling van een veranderende manier van toeschrijving van gezag wordt ook wel informalisering of onthiërarchisering genoemd. Het feit dat voor veel mensen het gevoelsleven en de ervaringen een steeds belangrijkere factor van invloed zijn bij het maken van keuzes, wordt intensivering genoemd (De Hart, 2011, p. 28; Schnabel, 2000, pp. 24-25).

De ontwikkelingen van individualisering en subjectivering hebben hun weerslag op de kerk, geloofssystemen en (de gedaante van) geloofsgemeenschappen (De Hart & Houweligen, 2018; Van de Lagemaat, 2013). Berkhof (2013) stelde dat individueel geloof meestal voortkomt uit gemeenschappelijk geloof. Omdat het individu als subject meer en meer uitgangspunt is geworden, is het de vraag of zijn stelling in deze tijd nog wel waar is. Door ontwikkelingen als individualisering en subjectivering zou het goed kunnen zijn dat veel mensen zich meer thuis voelen in de beschrijving van

---

Het proefschrift van Van de Lagemaat (2013) laat echter zien dat ook in deze kringen een stille evolutie gaande is.

Droogers als hij zegt dat religie vaak begint met individuele grondervaringen die in een zelfgekozen isolement of zelfs in en uit de stilte ontstaan (Droogers, 2006, p. 18). Hoewel theologen stellen (zie p. 11) dat geloven niet zonder gemeenschap kan, zijn er (zoals ook in hoofdstuk drie beschreven zal worden) steeds meer mensen die zeggen tóch gelovig te zijn, terwijl ze zich niet verbonden voelen met een geloofsgemeenschap (Bernts & Berghuijs, 2016, p. 38).

De indruk kan ontstaan dat iedereen heel anders is (pluriformering of heterogenisering) (Felling, 2000). Toch valt dat uiteindelijk waarschijnlijk wel mee, aldus Duyvendak en Hurenkamp (2004). Hoewel mensen in belangrijke mate zelf bepalen wat ze willen, vinden en doen, blijken mensen toch vaak (min of meer) hetzelfde te willen, vinden en doen. Dit betekent echter niet per se dat zij zich ook met elkaar verbinden. Veelal wordt parallel hetzelfde gedrag vertoond en hetzelfde gevonden, zonder zich (langdurig) met elkaar te verbinden (Duyvendak & Hurenkamp, 2004, pp. 219-220). Aan de ene kant verzwakt de plausibiliteitsstructuur, de sociale basis en structuur die ervoor zorgt dat een bepaalde manier van denken en doen langdurig als plausibel ervaren wordt (Berger & Luckman, 1991, pp. 174-182), doordat mensen zich niet langdurig aan elkaar verbinden. Aan de andere kant werkt een broze plausibiliteitsstructuur zwakke en kortstondige verbindingen met sociale verbanden in de hand. Het beeld dat mensen zich niet meer aan andere mensen verbinden, klopt overigens niet. Mensen hebben nog steeds veel contact met familie en vrienden en verbinden zich bijvoorbeeld met andere mensen via sociale media. Uit het onderzoek van Van den Berg et al. (2011, p. 262) blijkt dat face-to-face-contacts met anderen ook nog steeds een belangrijke rol spelen in het vormen van nieuwe gemeenschappen of collectiviteiten.

Mensen verbinden zich vaker op ad-hoc basis of voor korte termijn met anderen, zo blijkt. Deze verbindingen worden vaak als waardevol ervaren (De Hart, 2022; Schnabel, 2000, p. 25). In allerlei onderzoeken wijzen de resultaten erop dat mensen zich tegenwoordig vaker aan elkaar verbinden in zogenaamde lichte gemeenschappen, vriendenkringen, leesgroepen of op platformen op internet (Dekker & De Hart, 2011, p. 57). Wanneer mensen op zoek zijn naar advies raadplegen zij steeds vaker vrienden in plaats van de pastor (De Hart, 2011, p. 43).

Voor de kerk levert dit, net als voor veel andere organisaties in het publieke domein (denk aan vakbonden, politieke partijen, maar ook sportverenigingen), veel vragen op. Welk type sociaal verband heeft bestaansrecht in onze samenleving? (In hoeverre) zijn deze sociale verbanden te typeren als (geloofs)gemeenschap? In hoeverre lijken zij op (geloofs/kerk)gemeenschappen zoals deze in eerdere tijden bestonden en in welke mate kunnen zij dezelfde functie vervullen in de samenleving? Welke mensen zijn erbij betrokken en op welke wijze? Om goed antwoord te kunnen geven op deze vragen is het noodzakelijk om goed zicht te hebben op de feitelijke ontwikkelingen die plaatsvinden op plekken waar geprobeerd wordt nieuwe (geloofs)gemeenschappen tot stand te laten komen. Dit onderzoek beoogt een bijdrage te leveren aan het verschaffen van dit inzicht.

1.2. Aanleiding en onderzoeksvraag

Het is niet vanzelfsprekend, maar wel belangrijk dat er geloofsgemeenschappen blijven bestaan, zo is in bovenstaande alinea's duidelijk geworden. Sprankelende geloofsgemeenschappen kunnen echter alleen bestaan wanneer er mensen zijn die zich eraan (blijven) verbinden. Zodoende is het van belang om meer te begrijpen van processen van verbinding en ontbinding in deze tijd. Omdat de verbinding van veel mensen met de kerk verbroken wordt (hierop wordt nader ingegaan in hoofdstuk drie), is het nadrukkelijk ook van belang om inzicht te hebben in de ontwikkelingen die plaatsvinden op plekken waar men probeert nieuwe verbindingen tot stand te laten komen. Het betreft nieuwe verbindingen tussen zowel nooit- als ooit-kerkelijken én gemeenschappen waarin geloof/religie/zingeving een rol speelt. Verschillende theologen schrijven in hun aanbevelingen voor vervolgonderzoek, dat extra aandacht voor juist de rol en zienswijze van deelnemers (waaronder deelnemers die geen of een zwakkere verbinding met de kerk hebben) tot nieuwe inzichten zou kunnen leiden (De Jonge, 2022; Dutton, 2017; Hof, 2016, p. 23; Paas, 2004, p. 54; Stoppels, 2019b; Van de Lagemaat, 2013, pp. 323-325; Weima, 2018). Dit vervolgonderzoek zou inzichtelijk kunnen maken of en zo ja hoe het lukt om in deze tijd nieuwe mensen aan elkaar te verbinden op een plek waar men geloof of zingeving centraal wil stellen.

Binnen de pioniersbeweging van de Protestantse Kerk wordt ingezet op de ontwikkeling van een groot aantal nieuwe geloofsgemeenschappen. Omdat het daarbij nadrukkelijk de bedoeling is dat mensen deelnemer zijn die voorafgaand aan hun betrokkenheid bij de pioniersplek niet (meer) bij een geloofsgemeenschap horen, is dit onderzoek gericht op deze beweging. In dit onderzoek staat de volgende vraag centraal:

Wat is de dynamiek van christelijke geloofsgemeenschapsvorming in de pioniersbeweging van de Protestantse Kerk in Nederland en wat kan kennis daarover betekenen voor toekomstige processen van (geloofs)gemeenschapsvorming?

Eerst wordt in de volgende paragrafen (1.3. en 1.4.) kort ingegaan op twee centrale concepten in deze vraag, namelijk 'pioniersbeweging van de Protestantse Kerk in Nederland' en 'dynamiek van christelijke geloofsgemeenschapsvorming'. In paragraaf 1.5. worden de deelvragen die in onderzoek bepalend zijn geweest geïntroduceerd, om in het concluderende hoofdstuk, deze centrale vraag te kunnen beantwoorden.

1.3. Pioniersbeweging van de Protestantse Kerk in Nederland

In november 2012 heeft de generale synode van de Protestantse Kerk, het hoogste bestuursorgaan in de Protestantse Kerk, het besluit genomen om in te zetten op de ontwikkeling van een pioniersbeweging binnen de Protestantse Kerk. Er wordt naar gestreefd dat er in 2016 tenminste 100 pioniersplekken deel uitmaken van deze beweging (Generale synode, 2012). Met de term 'pioniersbeweging' wordt in dit